

מכאן הערך העצום לספר זה, שעל פיו — אגב שימוש זהיר כמובן — יכולים להסתייע בהחזרת הגירסא המקורית בכל מרחבי הספרות התלמודית, שהרי מסורותיו הנאמנות לא נגעה בהן עדיין קולמוסם של מגיחי ספרים, ופעמים שקולה המסורת התימנית שבמדרש הגדול — ואף מכרעת — נגד כל המון ההבאות שבכל הספרים המצויים בידינו, שבמקרים רבים אינן אלא חזרות לאין סוף של מסורת יחידה שנשתבשה.

מקורותיו

חשיבות מרובה לידיעת מקורותיו של בעל מדה"ג, היינו לקבוע מהי הספריה שעמדה לרשותו, שממנה ליקט את החומר לבנין ספרו המונומנטלי. עדיין לא הגיעה שעת הסיכום, כי רק לאחר שהספר כולו יהא מונח לפנינו במהדורה מדעית תוכל רשימת מקורותיו להיעשות בשלימות. ברם הואיל והרשימות שנעשו עד כה הן מקוטעות ומשובשות, ואין בהן כדי לתת אפילו מושג מה מהיקף מקורותיו, יהא כמדומה מן התועלת אף ברשימה זו הניתנת לפי שעה. ספרייתו היתה עשירה ומגוונת ולפי כמותה היה בה כדי למלא ארון ספרים גדול. ואלה הספרים שהיו באוצרו.

משנה, מכילתא, ספרא, ספרי, מכילתא דרשב"י, ספרי זוטא, מכילתא לדברים; סדר עולם, ברייתא דמלאכת המשכן, אבות דר' נתן, סדר אליהו רבה וזוטא; תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי; מסכת סופרים, מסכת שמחות, שמחות זוטרת, מסכת כלה, מסכת דרך ארץ רבה וזוטא, פרק יראת חטא; בראשית רבה, ויקרא רבה, איכה רבה, שיר השירים רבה, קהלת רבה, פסיקתא דרב כהנא, מדרש עשרת הדברות, מדרש תהלים, מדרש משלי, מדרש שמואל, מדרש תנחומא, מדרש ילמדנו; פרקי ר' אליעזר, משנת ר' אליעזר, אותיות דר' עקיבה, מדרש שיר השירים מהדורת גרינהוט, שיר השירים זוטא, קהלת זוטא, מדרש חדש על התורה, מדרש זו היא שנאמרה ברוח הקודש, ספר והזהיר, מדרש אבכיר; סדר רבה דבראשית, מדרש שלשה וארבעה, פירקא דרבינו הקדוש, ברייתא דמסכת נידה, דין יצירת הולד, מדרש חסרות ויתרות, מדרש חסר ויתר שבתנ"ך; הלכות גדולות, תרגום רס"ג; הלכות הרי"ף, ספר הערוך, פירוש המשנה לרמב"ם, ספר המצות, משנה תורה ומורה נבוכים, ועוד ספרים הרבה שלא הגיעו לידינו.

לא רשמתי בין מקורותיו את התוספתא, שספק רב אם היתה התוספתא בידו. במקומות שהוא מביא הלכה מן התוספתא הרי היא מועתקת מכלי שני, ביחוד מפירוש המשנה לרמב"ם (כגון ב' תשסב, 7). פיש במבואו למדה"ג במדבר, עמ' 46, מביא שלשה עדים לשימושו של בעל מדה"ג בתוספתא, אבל שלשתם אין בהם כדי הוכחה כלל. הקטע הראשון לקוח מפיה"מ לרמב"ם (עיין הערתי א' רנט, 18); הקטע השני

הוא משפט קצר שאין התאמתו עם לשון התוספתא שלימה, וכנראה שאבו ממקור אחר; הקטע השלישי שאוב מרמב"ם, הלכות תפילה, פ"א ה"ב.

הפסיקתא רבתי לא היתה לפני בעל מדה"ג בשלימותה. כל הקטעים המרובים שמקורם פס"ר הנם כולם מחטיבה אחת שבה, ממדרש עשרת הדברות (פס"ר פ"כ—פכ"ד, דף צד, ב—קכה, ב), שהוא ספר מדרשי בפני עצמו, מסתבר איפוא שרק חלק זה בלבד היה בידו.

גם ביחס לספרים אחרים עדיין הדבר טעון מחקר אם היו לפניו הספרים בשלימותם, ואם היו מונחים לפניו בכל משך זמן עבודתו בכל חלקי חיבורו, ברם על העניינים האלה עוד נשוב לדון בעז"ה בגמר הוצאת המהדורה על כל חלקיה.

מקורותיו הנעלמים. לאלפי מאמרים במדרש הגדול לא מצאנו מקור בספרותנו. מאמרים אלה הם אוצר בלום מתורת תנאים ואמוראים, גאונים וראשונים, שלא שיערנוהו. מהם נתלקטו בדרך השערה על ידי חכמים קבצי מדרשי תנאים: מכילתא דרשב"י לשמות, ספרי זוטא לבמדבר ומדרש תנאים לדברים. עם התגלות ספרי קדמונינו הולכים ומתבררים מקורותיו הנעלמים של בעל מדה"ג: בספר משנת ר"א שנתפרסם מכת"י תימן ע"י ה. ג. ענעלאו (ניר-יורק תרצ"ד) נמצא מקור נאמן לעשרות מאמרי מדה"ג שצוינו ע"י שכטר והופמן בצ"ע או מזל"מ (= מאמר זה לא מצאתי). גם בספרים מדרשיים הנחשבים לאבודים, כמו מדרש ילמדנו ומדרש אבכיר, שאין לנו מהם אלא הבאות בילקוט וספרים אחרים, וגם בשרידי מדרשים לא נודעים שנתפרסמו על ידי חכמים שונים, אנו מוצאים מקורות לכמה וכמה מאמרים במדרש הגדול, ואם נזכה ומדרשים אלה יתגלו בשלימות ודאי יתברר לנו מקורם של עוד הרבה מאמרים נוספים. ברם אין כל ספק שנוסף על כל אלה עוד הרבה ספרים היו בספרייתו של בעל מדה"ג שהרבה לשאוב מהם, ולא הגיע לידינו מהם שריד ואין אנו יודעים אפילו את שמותיהם ושמות מחבריהם. ביחוד מסתבר שהיו בידי בעל מדה"ג ספרי פירושים למקרא ממחברים קדמונים, ביניהם גם מחברים תימנים, שלא הגיעו אלינו (*), והרי מעט מאד מיצירת יהדות תימן בדורות שלפני בעל מדה"ג הגיע אלינו.

פירוש רס"ג לתורה. אחד המקורות הנעלמים שראוי לייחד עליו את הדיבור בפרט הוא פירוש רס"ג לתורה. כבר הביע שכטר, בהקדמתו למדה"ג עמ' XIV, את ההשערה כי משוקעים במדרש הגדול לקוטים מפירושים על התורה להגאונים רב סעדיה ורב שמואל בר חפני. והנה מפירושו הארוך של רס"ג לשמות הגיעו אלינו שרידים דלים והבאות מספר (ראה מלטר, סעדיה גאון, עמ' 311—312; קובץ רס"ג,

(* ראה מש"כ הר"ש ליברמן, מדרשי תימן, עמ' 6.

ירושלים תש"ג, עמ' תקעו), ועל פיהם ניתן לשער שימושו של בעל מדה"ג בפירושו של רס"ג (כגון ב קלת, 14, עפ"י הבאה בראב"ע), נוסף על שימושו בתפסיר (כגון א, קצ, 17; שלא, 14; תרטו, 3; תתנו, 3; ב נח, 14). שני ספרים אלה היו מפורסמים בארץ תימן בדומה לפירוש רש"י ותרגום אונקלוס אצלנו.

במדה"ג שמות עמ' תקצה, שו' 2 ואילך, נמצא קטע גדול, המשתרע על שני עמודים, המונה י"ח עניינים מקבילים בין המשכן לעולם ולגופו של אדם. מאמר זה מובא בשם הגאון בפירוש הראב"ע לשמות כה, מ. אבל כבר רס"ג עצמו בפירושו לספר יצירה, מהדורת למברט עמ' 68, רומז למאמרו זה הנמצא ב"שרח מעשה משכן", כלומר בפירושו לתורה באותה פרשה (ראה מלטר, קובץ רס"ג, עמ' תקעה). קטע שני במדה"ג ב תקעו, 18: חמשה כלים מעולים יש במקדש וכו', מובא במדרש רבינו בחיי, פרשת תרומה, על שם הגאון ר' סעדיה ז"ל בפ"י החומש (עיין השלמות ותיקונים). מתוך התבוננות באופי שני הקטעים הללו, שדנים במקבילות שבין המשכן וכליו לבין העולם העליון והתחתון, אגב שימוש במידת "כנגד", שיערתי על עוד מאמרים אחדים במדה"ג שהם שאובים מפירוש רס"ג, כגון ב תקצה, 8 (עיין השלמות ותיקונים); שם שו' 16. ואין ספק שנמצאים במדה"ג עוד הרבה מאמרים השאובים מספר זה. אציין כאן עוד כמה מקומות שרשמתי "מקורו נעלם" ונדמה לי שמקורם פירוש התורה לרס"ג: ב תקסט, 15; תקעו, 1; תקפג, 2; תקפה, 4; תקף, 3, 4, 10, 23; תקצד, 15. ואחר כל אלה עדיין רחוקים אנו ממיצוי. בשנה זו פירסם ד"ר משה צוקר, בסורא כרך ב מעמ' 313, כמה קטעים מפירושו של רס"ג לויקרא, והראה שכמה מאמרים מפירוש רס"ג הועתקו במדה"ג ויקרא. אם נזכה לגילוי פירושו של רס"ג על התורה יתברר לעין כל כמה שאב בעל מדרש הגדול מתוכו.

הערוך. הרבה מאמרים תלמודיים ומדרשיים העתיק בעל מדה"ג לא ישר ממקורם מן התלמוד והמדרש אלא מכלי שני. ביחוד שימש לו לבעל מדה"ג למקור עיקרי ספר הערוך, שהעתיק ממנו מאמרי התלמוד ביחד עם פירושם (כגון א קפו, 3; רסה, 17). דוגמאות למאמרי תלמוד ומדרש שהעתיק מספר הערוך נמצאות למכביר, ברם דוגמא אחת יש בה ענין מיוחד:

במדה"ג בראשית שנה, 6: "ויאמר אל תשלח ידך, וסכין היכן היא, נשלו דמעות ממלאכי השרת עליה ושחה, עד שעמד על עיקרו ופרח".

תחילת המאמר מקורו בב"ר נו, ז, אך חמש התיבות האחרונות "עד שעמד על עיקרו ופרח" אינן בב"ר שם והן כעין חידה. בהערותי הבעתי את ההשערה שבעל מדה"ג העתיק את המאמר מן הערוך ערך שח, ג, ודילג שורה אחת וכך עבר ממאמר הב"ר למאמר אחר המובא שם בערוך מויקרא רבה כב, ג (וגירסת הערוך משונה